ANTONI GILABERT I LA ARQUITECTURA CLÀSSICA A LA MARINA ALTA

Josep Ivars Pérez

"No podemos contentarnos en nuestra exposición con describir y comparar ventanas con ventanas, cornisas con cornisas, soportes con soportes; ello no sería sólo una falta de ética sino también una falta de profesionalidad científica"

Renacimiento y barroco. [1]
Heinrich Wölfflin, 1888.

"Se discute para saber si el siglo XVI fue manierista, clásico o barroco, el XVII barroco o clásico, el XVIII neoclásico o rococó, y así se deja escapar todo lo que constituyó la vida en tiempos pasados. Se reduce el arte -y la historia- a conceptos descarnados, vacíos de realidad"

La Estética de las luces. [2]
Pierre Francastel, 1963.

I. EL PER QUÈ DE LA REVISTA. ELS TREBALLS.

La commemoració del bicentenari de la mort de l'arquitecte Antoni Gilabert, fill de Pedreguer, ha estat l'excusa per a que la revista *Aguaits* li dedicara un nombre especial. L'ideal hagués estat que aquest fos tot dedicat a l'obra del nostre arquitecte, però a la nul.la activitat seva a la comarca -no s'hauria de descartar una possible paternitat a la capella de Sant Blai i a la capella de la Comunió, a l'església de la Santa Creu de Pedreguer- s'uneix un bon coneixement de la seva obra i del seu entorn cultural, sobretot a la ciutat de València. [3] No podem dir el mateix, però, de la seva biografia, dels seus primers anys i de la seva època formativa.

L'altra possibilitat era la d'analitzar una sèrie d'obres comarcals coetànies a l'època en que Gilabert desenvolupa el seu treball, que, sota el meu punt de vista, de forma errònia se li ha dit neoclassicisme. No deixaria de ser així un petit homenatge i, a la volta, una contribució al coneixement de l'arquitectura dels s. XVIII-XIX a la nostra comarca. És per ahí, doncs, on es va encaminar el futur dossier. Diversos eren, però, els dubtes: a) en primer lloc els límits comarcals. És difícil parlar d'unes característiques arquitectòniques pròpies d'aquesta o altra comarca; les influències en arquitectura traspassen sovint fronteres. Hi era, fins i tot, desitjable eixir de la comarca, i enfocar l'estudi dels edificis comarcals sota una òptica menys localista. b) Hi era interessant mostrar una continuïtat en l'arquitectura de l'època, des de finals del barroc, on podem situar a Gilabert, fins a les darreres manifestacions de l'arquitectura

1.- H. WOLFFLIN, *Renacimiento y barroco*, Barcelona, 1986, 38.

2.- P. FRANCASTEL, "La estética de las luces", *Arte, arquitectura y estética en el siglo XVIII*, Madrid, 1980, 19.

3.- A l'obra ja clàssica de S. ALDANA, *Antonio Gilabert, arquitecto neoclàsico*, València, 1955, s'han d'afegir les obres recents de J. BERCHEZ, *Los comienzos de la arquitectura académica en Valencia: ANTONIO GILABERT*, València, 1987, i *Arquitectura y academicismo*, València, 1987.

clàssica, cap a la segona meitat del s. XIX. Això suposava comptar amb un bon nombre d'edificis, cosa que no disposem, i amb una bona plantilla d'investigadors disposats a fer treballs de camp, ja que a la comarca no es pot fer encara, donat la poca investigació sobre el tema, un treball de síntesi. Al final quasi s'ha fet al revés: primer s'han buscat les persones –no totes han pogut col.laborar– i després se'ls ha donat el treball, acoblat a les seves característiques o possibilitats. El resultat queda un poc tipus "collage", però crec que pot donar una imatge de conjunt de l'època. c) Era desitjable estudiar no sols els edificis religiosos, sinó també els civils i militars. Les possibilitats de fer-ho eren poques. Els edificis religiosos són més nombrosos i sobre ells tenim uns majors coneixements. Els militars són escassos a la comarca i en ells és molt difícil analitzar, sobretot quan prima la funcionalitat sobre l'estètica, certs corrents arquitectònics. En quant a l'obra civil, tant o més interessant que la religiosa, la nul.la investigació que s'ha fet a la comarca, suposava un esforç que superava les pretensions del dossier. Així i tot el tema s'ha desenvolupat, però queden fora tota una sèrie d'edificis residencials de la segona meitat del s. XIX concebuts per mestres d'obres titulats a l'Acadèmia de Sant Carles, amb un bon nivell compositiu i representants al màxim de l'arquitectura de l'època.

El primer de tots aquests treballs ha estat l'article de Santiago Varela, *Ecce Homo de Pego, un edifici de planta centralitzada.* Es tracta d'un edifici de planta octogonal projectat pel frare enguerí Francisco Cabezas, construït a la meitat del s. XVIII, amb uns conceptes barroquitzants, que repetirà a l'església de San Francisco el Grande, a Madrid, de coneguda polèmica. El segon és un article de Josep Ivars, *La capella del Sant Crist del Calvari (Pedreguer),* on s'analitza un edifici de transició d'un primer neoclassicisme gens radical que busca d'una forma no exempta de romanticisme els orígens de l'arquitectura clàssica. La utilització de la planta centralitzada circular, d'ús avanguardista, denota la projecció de l'edifici per un arquitecte format a l'Acadèmia de Sant Carles, a València. El tercer treball, de Ferran Mut i Immaculada Aguilar, *"L'arquitectura del poder". V. Gascó i l'Ajuntament de Gandia,* situa els orígens i la concepció de l'edifici dintre del seu moment, els principis de l'academicisme, on s'evidencia el final del barroc i les lluites entre els gremis i una nova forma de concebre l'arquitectura, però alhora també el situa dintre del seu context urbà originari -un edifici entre mitgeres que forma part d'una plaça consolidada- i l'actual, on edifici, o el que queda d'ell, i plaça han perdut tot allò que els feia interessants. El quart treball, d'Antoni Banyuls, *La vil.la neoclàssica i el problema dels 9 quadrats: estudi crític de la Vil.la Piera a Benissa,* és una incursió valuosa dintre de l'arquitectura residencial no urbana, d'antecedents palladians, que prendrà força a les nostres terres al s. XIX. El treball que tanca la revista, *Del classicisme al neoclassicisme: l'arquitectura de Francesc Pechuan (1758-1819),* també d'Antoni Banyuls, que conté un estudi de l'església de Xaló, tanca alhora, sota el meu criteri, l'arquitectura clàssica: s'ha tornat als orígens, a la primera arquitectura renaixentista italiana, tot amb un domini perfecte dels ordres clàssics. Hi ha una congelació de l'arquitectura clàssica, que comportarà la seva desaparició.

II. LES ARRELS DEL NEOCLASSICISME. INTRODUCCIÓ I DIFUSIÓ DE L'ARQUITECTURA CLÀSSICA A LA MARINA ALTA.

L'arquitectura neoclàssica és un corrent no aïllat. Té un principi i un final, com tots, difuminats dintre d'altres corrents. Ara bé, té la característica els seus orígens o arrels tenen una llarga trajectòria: vénen del s. XV, del primer renaixement italià. O, si es vol, unes arrels més profundes: de l'arquitectura grega d'abans la nostra era. És el meu desig no estudiar el neoclassicisme d'una forma aïllada, separada dels seus orígens i del seu context, sinó com a una continuïtat de l'arquitectura clàssica que començà al segle XVI; per això faig una introducció de l'arquitectura clàssica a la nostra comarca, amb la finalitat també de fer més comprensible l'arquitectura neoclàssica.

II. 1. QÜESTIÓ DE NOMS.

Quan es parla d'arquitectura neoclàssica es dóna per entés que es tracta d'aquella arquitectura que es desenvolupa entre la segona meitat del segle XVIII i la primera del segle XIX. No em desagradaria, en canvi, que el terme neoclàssic fera referència a aquella arquitectura que té com a model el passat clàssic i es desenvolupa al llarg dels segles XV-XIX; és a dir, una substitució radical del terme renaixement pel neoclàssicisme, sempre parlant, però, d'arquitectura. M'explicaré: l'arquitectura del renaixement, *a la romana* o *a l'antiga*, per contraposició a l'arquitectura gòtica o *a la moderna,* és en el fons una arquitectura "neo", com el neogòtic o el neoàrab, és a dir, un "revival", un intent de fer reviure una arquitectura morta, conjugant un interès o passió romàntica i certes dosis de moda, junt amb una crisi o esgotament de l'arquitectura anterior, en aquest cas la gòtica. Parlar avui del plateresc, protorrenaixement, prerrenaixement, renaixement, protobarroc, barroc, manierisme, rococó o neoclassicisme, té un interès relatiu, màxim, potser, per als historiadors de l'art, mínim per aquells que ens movem dins de la disciplina arquitectònica.

E. Kaufmann,[4] que denomina a l'arquitectura d'abans del XVIII *sistema renaixement-barroc,* afirma, i demostra, que el renaixement fou l'etapa preparatòria del barroc. El barroc, l'arquitectura barroca, és present a les primeres obres dels arquitectes del renaixement, com Brunelleschi o Alberti. De la mateixa forma el neoclàssic, sobretot aquell denominat barroc mitigat o clàssic, del qual l'arquitecte A. Gilabert serà el principal representant, també és present a les primeres obres renaixentistes.

També podríem dir a l'arquitectura del XV- XIX clàssica, igual que fa Hautecoeur[5] quan estudia l'arquitectura francesa del període 1495-1900, a pesar d'una possible identificació amb l'arquitectura grega o romana. O com fa Leonardo Benevolo, dir-li arquitectura renaixentista a aquella que es realitza entre els segles XV-XVIII -si bé, com ell mateix manifesta no li satisféu plenament el terme renaixement; potser per això subtitule el llibre com "arquitectura clàssica"-. Qualsevol denominació és bona mentre s'analitze l'arquitectura de forma continuista, sense crear blocs independents o definir etiquetes –manierista, rococó, etc.– que després caldrà justificar assignant

4.– E. KAUFMANN, *La arquitectura de la ilustración,* Barcelona, 1974.

5.– L. HAUTECOEUR, *Histoire de l'architecture classique en France,* París, 1966.

edificis o, el que és més greu, buscant petits detalls que en realitat es perden dins de la massa de l'edifici.

Ara bé, amb aquesta disquisició no pretenc simplificar l'estudi de l'arquitectura dels segles XV-XIX. Evidentment en un període tan llarg hi ha diversos corrents, amb constants formals, grans semblances i, també, grans diferències, tot dins d'un mateix País

II. 2. GÓTIC I RENAIXEMENT: LA LENTA I TARDANA INTRODUCCIÓ DEL LLENGUATGE CLÀSSIC.

A la península les primeres manifestacions de l'arquitectura clàssica es faran a finals del s. XV i principi del XVI, si bé perduraran al llarg del XVI, tot depenent del grau de penetració del llenguatge clàssic. Són purament decoratives, ornamentals, adossades a estructures gòtiques. És el que sovint s'ha denominat plateresc, protorrenaixement o prerrenaixement. No hi ha, llavors, un domini de l'arquitectura clàssica, i, per tant, aquestes manifestacions són pretesament renaixentistes, si bé s'hauria de parlar més bé de gòtic.

Cap a la meitat del s. XVI es fa evident un clar domini de l'arquitectura clàssica, tant en l'estructura i tipologia dels edificis com a la gramàtica, abandonant-se qualsevol tret gòtic. És l'arquitectura denominada renaixentista, per excel.lència, i també estil ornamentat, per oposició a l'estil desornamentat o renaixement clàssic, l'arquitectura de finals de segle, de llarga pervivència al llarg del s. XVII, que donarà pas al que es denomina protobarroc.

No es pot parlar d'arquitectura clàssica en la nostra comarca d'una forma normal. Menys de plateresc, prerrenaixement o protorrenaixement. Quan Filippo Brunelleschi construeix el pòrtic de l'Hospital dels Innocents (1421-1424) o la capella dels Pazzi (cap al 1430 comencen les obres), o quan L.B. Alberti intervé en l'església de Sant Francesc (1450), a Rímini, aquí no hem arribat encara als millors moments de l'arquitectura gòtica. A València, cap i casal del Regne, i també espill, comença la construcció dels dos edificis més representatius del gòtic civil: la Llotja i el Palau de la Generalitat, el 1482 i 1483, respectivament. El palau de l'Ambaixador Vich,[8] primer edifici renaixentista de la ciutat, d'indubtable ascendència italiana, es construeix a principi el segle XVI, entre 1516 i 1520. A Xàbia s'està construint el 1518 l'església de sant Bartomeu amb el més pur estil gòtic, si bé la seva construcció degué durar molt més temps.

La introducció del llenguatge clàssic a la nostra comarca fou, com a la resta del País, tardà i deficient. Vàries són les causes; en primer lloc s'hauria de parlar d'un fort arrelament de l'arquitectura gòtica: es pensa i es construeix en gòtic fins ben entrat el segle XVIII -el cas de Xàbia el podríem considerar atípic i malaltís, ja que el gòtic, o neogòtic, perdura fins avui-. A més a més, la nostra comarca està allunyada dels centres de poder, i està mancada d'importancia ecònomica o social dintre del País. Queda aïllada dins d'un entorn on l'arquitectura gòtica ho ha representat, i representa encara, tot: el País Valencià naix, si es pot parlar així, arquitectònicament gòtic.

Els primers edificis construïts *a la romana* ni creen influències ni

6.- L. BENEVOLO, *Historia de la arquitectura del renacimiento. La arquitectura clásica (del siglo XV al siglo XVIII)*, Barcelona, 1984.

7.- L. BENEVOLO, *Historia de la arquitectura...*, 13.

8.- J. BERCHEZ, "El Palau de l'Ambaixador Vich de València", *Debats*, 1, València, 1982, 44-49.

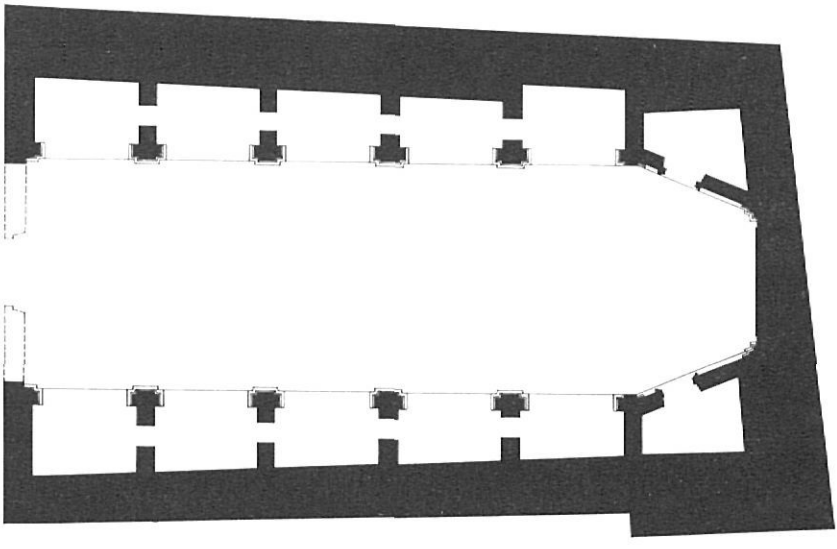

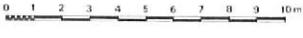

Planta de l'església de santa Caterina. Teulada

provoquen cap mimesi. No podem parlar ni d'escoles ni de tendències. És una arquitectura dissenyada i, en algun cas construïda, com el Palau del Marqués de Dénia, per gent forana a la comarca i, fins i tot, al País. Fins el XVIII no hi gent a la comarca capaç d'utilitzar la gramàtica clàssica –el cas de Gilabert és un poc a banda, si bé la seva formació es degué realitzar completament a València–, per la cual cosa els edificis construïts no crearan cap influència. Pedrapiquers, obres, mestres d'obra, etc., continuaran pensant i construint a la manera gòtica. Aquesta tendència sols canviarà de forma definitiva a partir

Esq. Ermita Divina Pastora. Teulada

Centre. Església de la Santa Creu. Pedreguer

Dreta. Església de la Mare de Déu de l'Assumpció. Pego

de principi del segle XIX -al XVIII ja s'intueix-, on sota la influència de l'Acadèmia de Sant Carles, els mestres d'obres començaran a utilitzar motlluratges i composicsions clàssiques, però no els ordres, que quedaven massa lluny.

II. 3. L'ARQUITECTURA CLÀSSICA A LA MARINA ALTA.

L'arquitectura *a la romana* tardà en arribar a la nostra comarca. Les primeres obres renaixentistes són de finals del s. XVI-principi del XVII, quan ja estava perfectament codificat l'estil desornamentat de l'arquitectura herreriana. Aleshores es continuarà utilitzant la planta uninau sense transepte, de llarga pervivència en el món gòtic, la qual es cobrirà amb voltes nervades.[9] Les esglésies de Santa Caterina (Teulada), de la Santa Creu (Pedreguer) i de la Mare de Deu de l'Assumpció (Pego) són els exemples més reeixits.[10]

De la primera, a pesar que desconeixem la data exacta de la seva construcció, sabem[11] que el 1572 s'imposaven cises i que cap al 1614 ja era construïda. A la seva funció religiosa uneix la militar, donat que en realitat és un fort, situat a un angle del recinte murat i a la part més elevada, la qual alberga al seu interior una església, condicionant un desenvolupament formal que podríem considerar normal -diverses remodelacions han amagat la imatge primitiva de l'edifici militar i potenciat la religiosa; la lectura de la planta, amb grossos murs, recorda el seu origen-. L'església és de planta uninau sense transepte, amb capelles laterals entre els contraforts i presbiteri poligonal, planta utilitzada profusament a l'arquitectura gòtica. El cobriment de la nau es fa amb voltes de creueria, i les capelles laterals amb voltes bufades, si bé resten encara mènsules als angles des d'on es pretenia arrancar nervis de creueria. L'ús d'elements gòtics i dubtes a la seva utilització no amaguen que estem davant d'un edifici on el llenguatge clàssic és ben desenvolupat. Potser on més brille siga en la primitiva portalada, que avui és a l'ermita de la Divina Pastora -a falta de documentació he de suposar que la portada de l'ermita era als peus de l'església; les obres d'eixampla que es feren a finals del XVIII enderrocaren la façana principal, capgirant la direccionalitat primitiva oest-est a est-oest-. Aquesta és formada por dos cossos, l'inferior és un arc arquitravat flanquejat per dues pilastres sobre alts pedestals. Sobre les pilastres descansa l'entaulament que presenta al fris triglifs i mètopes amb rosetes, platets avenerats i estrelles, que es tornen a utilitzar als carcanyols; el segon cos està format per una fornícula allindada flanquejada per dos pilastres i rematada per un frontó triangular.

Sens dubte el millor exemple d'arquitectura *a la romana* és la portada de l'església de la Santa Creu, a Pedreguer. El [12] 1574 l'església amenaçava ruïna, manant-se que fóra reparada, pel que podem considerar aquest any, a falta de més dades, com l'inici de les obres del nou temple. Aquestes no degueren concloure donat que hi ha dues fases constructives ben delimitades i diferenciades en el temps: la façana, del darrer quart del segle XVI, i la resta del temple, de la segona meitat del XVII. La portada s'estructura en tres cossos, solució compositiva poc utilitzada a la nostra comarca. Al primer hi és l'entrada a l'edifici, en arc de mig punt arquitravat, flanquejat per dues pilastres dòriques sobre elevat basament amb un oval de tradició serliana àmpliament utilitzat

9.- F. Marías justifica l'ús de la volta de creueria per Covarrubias, al Toledo de meitat de s. XVI, atenent a dues raons: a) el coneixement i confiança amb la volta de creueria per a cobrir grans espais. b) el desconeixement de la tècnica constructiva de voltes de canó o aresta. Aquestes raons poden ser traslladades perfectament a la nostra comarca a principi del s. XVII. A més a més, apunta, que al s. XVI no hi havia una identificació entre la tècnica i la forma: la volta de creueria gòtica no era considerada "tècnicament" contrària a la obra *a la romana. La arquitectura del renacimiento en Toledo (1451-1631).* I, Salamanca, 1983, 250-251.

10.- Les esglésies de Teulada, Pego i del convent franciscà de Benissa són tractades amb més profunditat al treball d'A. BANYULS I PEREZ, "Arquitectura i església en el renaixement a la Marina (1513-1612), *III Congrés d'Estudis de la Marina Alta,* 1990, 381-398.

11.- J. IVARS CERVERA, J. IVARS PEREZ, "La vila de Teulada. Procés de fortificació i estructura urbana", *Aguaits,* 1, 1988, 49-64.

12.- J. SANCHIS Y SIVERA, *Nomenclator geográfico-eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia.,* València, 1922, 337.

en l'arquitectura toledana -sagristia de la catedral de Sigüenza, sagristia de l'hospital Tavera-, que es repeteix a les pilastres junt amb quadrats amb punta de diamant poc ressaltats. Als carcanyols s'hi troben platets avenerats, que també apareixen al fris junt a un escut amb el calze i la sagrada forma al centre. Remata aquest cos un frontó partit. Sobre aquest es situa una fornícula avenerada que conté la imatge del patró, flanquejada per pilastres acanalades, tot rematat amb un frontó triangular amb pinacles i bola; la connexió entre aquests dos cossos es fa mitjançant dues volutes. El tercer cos és format per un finestral emmarcat per dues mitges columnes jòniques, d'ús quasi inexistent a la comarca -a remarcar sols les reconstruïdes de l'Ajuntament de Dénia- acabat amb un frontó circular. El remat de la façana és molt estrany, apareixent dues espitlleres restes d'un possible ús militar de l'edifici i detalls decoratius de difícil interpretació, on destaca un damer amb pedres negres. Tot el conjunt respira un aire serlià i s'hi fa present tota l'arquitectura toledana de la segona meitat del s. XVI, amb evidents paral.lelismes amb els dos edificis més representatius del renaixement valencià: el monestir de Sant Miquel dels Reis i el col.legi del Patriarca: el seu autor –Joan Cambra?– ho devia conèixer molt bé.

L'església de la Mare de Déu de l'Assumpció, a Pego, es degué començar cap a 1600. El 1594 anaven els jurats de Pego a tractar amb l'arquebisbe l'eixampla de l'església.[13] El 1600 Joan Cambra cobrava les 200 lliures promeses abans de començar les obres.[14] És semblant a la de Teulada: uninau sense transepte, amb capelles laterals entre els contraforts i absis poligonal. El cobriment, tant de la nau com de les capelles laterals, es fa amb voltes de creueria, que a algun moment, com a les capelles laterals, semblen els nervis més decoratius que estructurals. Ara bé, la manca de funcionalitat militar de l'edifici i certs detalls interiors distancien ambdós edificis: a pesar que tenen unes dimensions semblants, els gruixuts murs de Santa Caterina redueixen l'ample de la nau i de les capelles, produint unes tensions verticals que hi són més a prop del gòtic que de l'arquitectura clàssica, tensions que no són presents a l'església de Pego. A la de Teulada la uniformitat del material base –s'empra pertot arreu la tosca, si bé no crec que en origen hi fos tota la pedra picada vista– dificulta la lectura de l'interior; en canvi a la de Pego cada material –pedra picada, estucats, daurats, etc.– realitza la seva funció, facilitant-ne la lectura. Però en la mateixa forma que a l'església de Teulada, a la de Pego hi ha un gran domini dels ordres clàssics, de la gramàtica clàssica, i això es fa present en tot l'edifici, des de la portalada –no per inacabada es deixa de sentir la seva elegància– fins al més mínim detall.

Des de feia temps es sabia que l'església de Pego l'havia feta el "mestre" Joan Cambra.[15] Ara sabem que també fou l'autor de l'església de Teulada.[16] Analitzades les característiques formals i comparada amb altres obres de J. Cambra cal pensar que també fou l'autor de la portada de l'església de Pedreguer. Poques són les notícies que tenim de Cambra, cap relacionada amb la seva joventut, formació o obres primerenques. Martínez Rondàn[17] diu que era francès. Suposem que havia tingut relació professional amb Joan Ambuesa -es casà amb la seva vídua i treballava amb el seu fill, Pere Ambuesa-, natural

13.– J. MARTINEZ, *L'hospital de Pego*, Sagunt, 1983, 107.

14.– J. MARTINEZ, *L'hospital...*, 107.

15.– E. TORMO, *Levante. Guía artística y geográfica*, Madrid, 1923, 235.

16.– F. MARIAS, *La arquitectura del renacimiento en Toledo (1541-1631)*, IV, Madrid, 1986, 261. Agraeix a J. Bérchez la notícia.

17.– J. MARTINEZ, *L'hospital...*, 69.

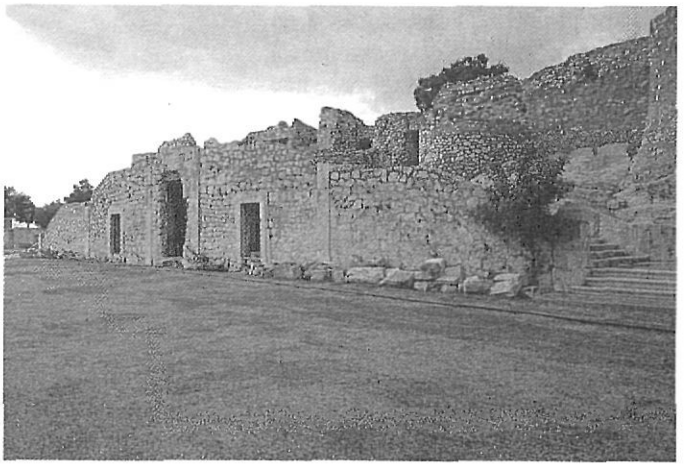

Escala del Palau del V Marqués de Dénia. Dénia

de Rubielos de Mora, i que els seus primers treballs es desenvoluparen fora de l'antic Regne de València -podria ser per la zona de Toledo?-. Sabem que havia treballat per a sant Joan de Ribera, que va col.laborar en la construcció de l'església de Pedreguer, i pel Marqués de Dénia. La primera notícia documentada de Joan Cambra és de 1600: és cobrant 200 lliures a Pego[18] i treballant al monestir de sant Miquel dels Reis,[19] on estarà fins a 1606. El 1604 era, junt a Pere Ambuesa, construint l'església de Rubielos de Mora.[20] El 1610 treballava al Col.legi del Patriarca,[21] a València. El 1612 moria a Rubielos de Mora.[22] Encara que no sabem la data exacta, cap a finals del s. XVI seria a Teulada, potser a Dénia, a les almadraves del Marqués, i a Albaida, treballant a l'església parroquial,[23] de façana molt semblant a la de Pedreguer.

Tota l'obra de Cambra mostra una forta dependència de Sebastiano Serlio. Potser per això també hi ha una gran similitud entre la seva obra i l'arquitectura de Toledo de la segona meitat del s. XVI, encara que jo em decantaria per un coneixement directe de l'arquitectura toledana: són massa coincidents alguns elements que Cambra empra. Cambra és, però, també un arquitecte del seu temps –"mestre" en els documents– pel que utilitzarà formes recarregades –hi són també a Serlio– pròpies del manierisme i del barroc.

El primer edifici civil de la nostra comarca on s'utilitza el llenguatge clàssic és a la remodelació del palau del V Marqués de Dénia i Duc de Lerma, l'actual Palau del Governador, al castell de Dénia. Aquest degué esser construït a la primera dècada del segle XVII. No disposem de cap document, al contrari que a la resta d'edificis construïts pel V Marqués de Dénia, que faça referència a la seva construcció o als seus artífexs. Sols Francesc Palau[24] parla de la renovació de l'antic palau, al qual se li afegí un "quarto" i una galeria. La "renovació" fou, a pesar que l'arrasament actual no permet comprovar-ho, una intervenció total, semblant a la que féu el marqués a Lerma: transformà l'edifici

18.– J. MARTINEZ, *L'hospital...*, 107

19.– F. MARIAS, *La arquitectura...*, IV, 261-262.

20.– J. MARTINEZ, *L'hospital...*, 69.

21.– F. BENITO, *La arquitectura del Colegio del Patriarca y sus artífices*, València, 1981, 107.

22.– J. MARTINEZ, *L'hospital...*, 162.

23.– El 1592 "se posa la primera pedra en los fonament de la sglesia", i a 1599 "beneiren lo cap de altar de la sglesia nova". C. SARTHOU, "Provincia de Valencia", Tomo II, 17, *Geografía General del Reino de Valencia.*

24.– M.A. PALAU, *Diana desenterrada*, Alacant, 1975, 158.

medieval, revestint-lo d'una pell clàssica, amb evidents ampliacions. Igual que al Palau de Lerma, la primitiva fàbrica medieval no era perceptible des de l'exterior -si avui n'és visible és perquè la destrucció que sofrí a la guerra del Francés deixà en peu el vell edifici, la massa gòtica en contacte amb la roca mare-. M'interessen diverses coses d'aquest desconegut edifici: l'autor de les traces –a pesar de la inexistència de la més mínima documentació, tot indica que fou obra de Francisco de Mora, arquitecte de Felipe III i del V Marqués i autor de les traces del palau del Marqués a Lerma– i els executors materials de les obres –l'acabat de les restes indiquen que els executors van ser castellans; desconec què li pesaria més al Marqués per a buscar mà d'obra de fora, si la confiança amb uns operaris de reconeguda solvència o la impossibilitat de trobar-los en els seus dominis de l'antic Marquesat–.

Mètrica, formes i tècniques constructives ens apropen al Palau de Lerma, sobretot, i a innombrables edificis escampats per Castella la Vella: la utilització de la maçoneria historiada, estranya al nostre País; l'escala de T invertida, idèntica en traçat i formes –escalons, boles, baranes, etc.– a les de la Fresneda (Madrid) i molt semblants –es veu la mateixa mà– a la que Francisco de Mora va construir a l'estany de l'Escorial; els finestrals, provinents de la gramàtica herreriana i profusament utilitzats pels seus seguidors: Francisco de Mora, Juan Gomez de Mora, fray Alberto de la Madre de Dios, etc., són idèntics en mesures, forma i acabats als del Palau de Lerma. L'exterior seria també molt semblant: unitat del conjunt, correspondència vertical entre finestres, centralització de la façana, etc. Pense que les cobertes mancarien de xapitell –la típica coberta importada dels Països Baixos i representativa dels Àustries– i que la galeria existent en l'actualitat podria tenir correspondència cap a l'oest. Igual que a Lerma, una gran plaça és davant de l'edifici.

Evidentment l'obra no va tenir imitadors, doncs degué esser totalment incompresa, estranya a l'entorn gòtic on s'assentava. Quan els obrers castellans se'n van anar, se'n van anar amb ells quasi tots els coneixements que hi havia en aquell moment sobre l'arquitectura clàssica a la comarca.

G. Kubler[25] senyala que les províncies de la costa mediterrània tenen més connexió amb Itàlia i França que amb l'altiplà central. Pense que a nivell de País Valencià és generalitzar massa, i que el cas de la nostra comarca és a la inversa del que diu Kubler: hi ha una dependència de l'altiplà. Certa arquitectura de Toledo i, sobretot, l'herrerisme, hi són ben presents.

L'edifici de la Sala, l'actual Ajuntament, a Dénia, mostra una clara ascendència castellana. Solucions semblants són comunes a Castella la vella. No crec, però, que hi haja una influència del Palau, i sí l'encàrrec del V Marqués de Dénia a un arquitecte de la seva confiança. A banda de la configuració externa -boles i finestrals herrerians, correspondència vertical dels forats, etc- ho denota les columnes jòniques del seu interior -recentment descobertes, ja que es trobaven tapiades, han estat destruïdes adduint que el revestiment d'algeps mancava de valor i sols el nucli de pedra picada, una canya mal desbastada, era l'originari. Finalment el seny s'ha imposat i han estat reconstruïdes, si bé el dany és irreparable-, escassament utilitzades en l'arquitectura civil al nostre País. La porxada té ressonàncies paladianes. L'obra

25.– G. KUBLER, *Arquitectura de los siglos XVII y XVIII*, Madrid, 1957, 25.

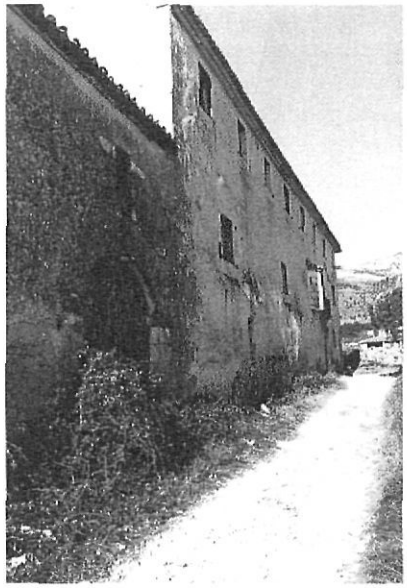

Alqueria Colomer. Dénia

es desenvolupà cap al 1620.

Coetània a la de Dénia és la Sala de Teulada i la llotja de Benissa. La de Teulada sembla a la de Dénia, però una anàlisi detinguda troba a faltar l'ascendència castellana detectada a la de Dénia. A més a més hi ha un rerafons gòtic i una absència de domini de la gramàtica clàssica. Més híbrida és encara la llotja de Benissa, on a pesar de la utilització d'elements clàssics hi és present l'arquitectura gòtica de finals d'època. De principi del XVII són l'edifici de les Drassanes -en realitat un magatzem del port lligat a la indústria de les almadraves-, a Dénia, i l'alqueria Colomer, avui al terme de Dénia, però potser més lligada a Xàbia. Les Drassanes és un edifici de nova planta, mancat de qualsevol caràcter gòtic. A mi em sembla lligat a l'activitat constructora del V Marqués, i igual que l'Ajuntament de Dénia, traçat per algun operari d'ell, de possible ascendència castellana -potser Cambra?-. En principi hi era exempt, junt a la mar. Estava construït sobre un elevat i potent sòcol, tan característic als edificis del XVII, presentant a la planta baixa 4 arcs d'ansa-paner, a la façana sud, i dos a la façana oest. És de suposar l'existència d'altres al nord, quedant l'est cega. A l'alqueria Colomer s'utilitza el mateix arc que a les Drassanes. És possiblement, la vivenda rural més antiga de la comarca.

L'Escorial, i per extensió l'obra de Juan de Herrera, assenyala la transició del renaixement cap el barroc. La construcció de l'Escorial representa la cristal.lització dels coneixements clàssics i, a la volta, la transgressió de la norma. És barroc no en la seva decoració, inexistent per altra banda, sinó en la interpretació de la gramàtica clàssica. Sovint el terme barroc s'associa a un decorativisme ampul.lós, si bé podem parlar de dos barrocs:

a) el que interpreta heterodoxament la gramàtica clàssica, amb solucions formals tan desornamentades com manieristes.

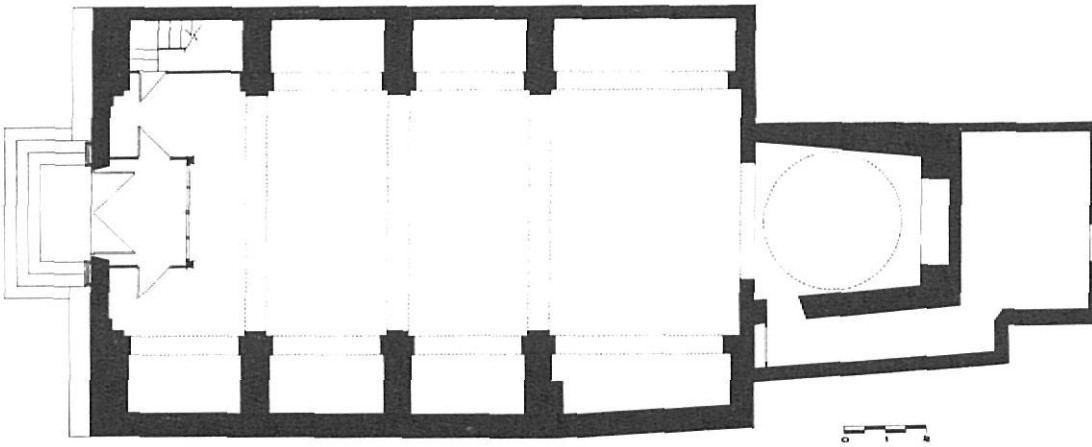

Planta del Convent de Jesús Pobre. Dénia

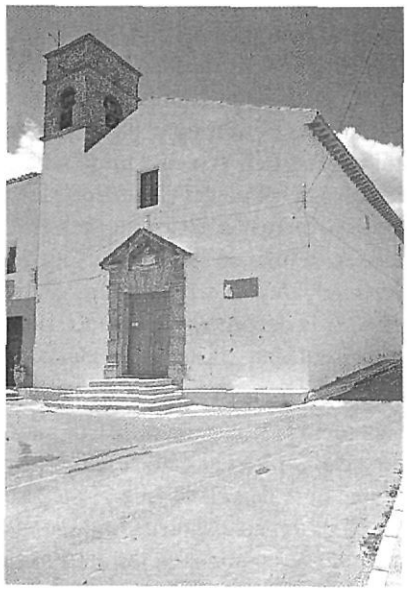

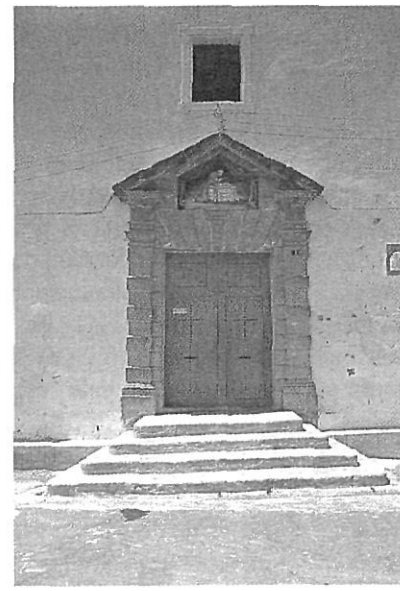

Convent de Jesús Pobre. Dénia

b) la combinació de l'anterior amb un decorativisme que arriba a amagar els ordres.

Tots dos els podem trobar a la comarca. El primer el configura la influència de l'Escorial i de les persones lligades a Juan de Herrera, el qual es farà present al llarg de quasi tot el segle XVII, desapareixerà tapat pel barroc decorativista, i tornarà a aparèixer cap a la meitat del s. XVIII de la mà dels "novatores" i de la de Vignola. El barroc decorativista, que no arriba al deliri d'altres llocs, s'hi fa present a la segona meitat del s. XVIII i arriba, sota diferents formes, entre altres la popular, fins a principi del s. XIX.

Un altre estadi més evolucionat el presenta l'església del convent franciscà de Benissa, bastida al primer quart del segle XVII. Quasi coetània

a les esglésies parroquials de Teulada i Pego, es distancia formalment d'elles. Hi ha també un distanciament i abandó de qualsevol caràcter gòtic. La planta continua essent uninau sense transepte, amb capelles laterals i presbiteri quadrat, cobrint-se amb voltes bufades. El resultat és una planta més encaixonada, més compacta, on les capelles perden protagonisme, sense deixar de complir la seva funció primigènia. Hi és present l'arquitectura escurialenca i les instruccions contrareformistes, plasmades en *Il Gesú* de Vignola.

Més tardana, però de característiques semblants, hi és l'església del convent de Jesús Pobre. La planta és uninau amb capelles laterals, però amb un tímid transepte, preludi del de les esglésies contrarreformistes. El presbiteri té tractament de capella, amb planta trapezoïdal, el qual accentua la longitudinalitat de la planta. La façana també hi és molt pareguda, si bé substitueix la portalada de dos cossos, per una altra d'un cos, rústica, inspirada en Sebastiano Serlio, molt utilitzada a l'entorn escurialenc, per, entre altres, Gaspar de Vega i Francisco de Mora.

L'església propugnada pel Concili de Trento i definida per Carlo Borromeo, apareix amb tota la seva esplendor a les esglésies de la Santa Creu, a Pedreguer, i del convent de Nostra Senyora de Loreto, a Dénia. Ambdues són de planta de creu llatina, amb capelles laterals. El transepte, amb la volta de mitja taronja, es configura en el centre de l'edifici. A pesar de l'estricte compliment en planta del model contrarreformista, el ressò del Concili quedava massa lluny: ha desaparegut el gèlid i desornamentat classicisme herrerià, essent substituït per una abundant decoració, en la línia de Juan Pérez Castiel. Es tracta d'una decoració summament superficial, afegida a l'estructura, de tal forma que arriba a amagar els ordres clàssics. Si la decoració desapareix, com tristament succeí amb l'església de les monges, a Dénia, resta una església de llarga pervivència al llarg dels segles XVIII i XIX.

De característiques semblants en la decoració és la capella de la Comunió de l'església de Pego. Degué esser construïda cap a 1700, al mateix temps que el campanar, d'interessant arquitectura obliqua, obra de Félix Pérez i Francesc Galtea.[26] Es de planta de creu grega, de braços desiguals. Aprofita una capella de la nau, si bé sense unificar decorativament; l'encreuament de les dues naus es cobreix amb volta de mitja taronja. La decoració és molt abundant per damunt dels capitells de les pilastres, sobretot a les petxines i la volta. Aquesta planta de creu grega, molt utilitzada en altres llocs, al País Valencià l'ús es reservarà a espais de segon ordre, com les capelles de la comunió, sempre de forma tardana, però mai a les esglésies parroquials.

A principi del XVIII hi ha un intent de recuperar les arrels de l'arquitectura clàssica, intent que no anirà més enllà de Vignola. Tomàs Tosca, junt a Agustín Zaragoza, José Cardona i Pertusa i Juan Bautista Corachan, els anomenats "novatores", en seran els màxims representants. Junt a l'intent de depuració de l'arquitectura hi ha una nova concepció de la imatge externa de l'edifici, abandonant-se la façana retaule. A partir d'ara s'adoptarà la façana vignolista de *Il Gesú*, articulada mitjançant els ordres clàssics, on es feia visible l'espai intern de l'església. No arribà a la nostra comarca aquest tipus d'església,

26.– E. TORMO, *Levante. Guía artística y geográfica*, Madrid, 1923, 235.

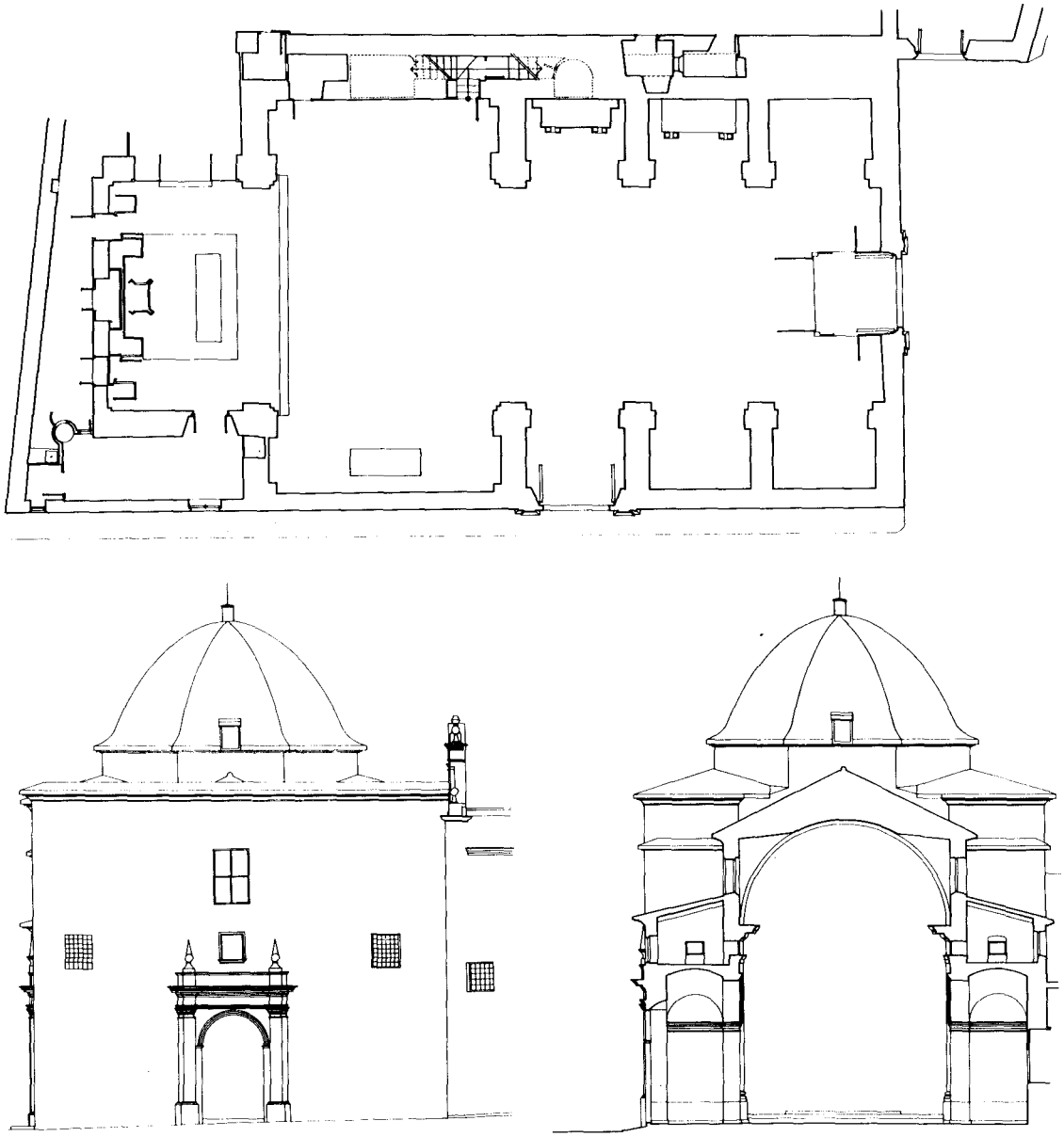

Convent de la Mare de Déu de Loreto. Dénia. Planta, alçat i secció.

la qual quedà reduïda a uns certs cercles intel.lectuals. Sí arribà, però, el missatge de depuració arquitectònica. Les esglésies de l'Assumpció i Sant Antoni, a Dénia, i la parroquial d'El Verger, en són un bon exemple; totes foren construïdes al primer terç del XVIII, si bé la de Sant Antoni fou reedificada sobre la conventual de finals del s. XVI -pense, però, que fou edificada de nova planta, tant per l'arrasament de l'anterior com per les característiques del nou edifici; resta la portalada de la primitiva església-. La parroquial d'El Verger és uninau sense transepte i amb capelles laterals; el presbiteri és de

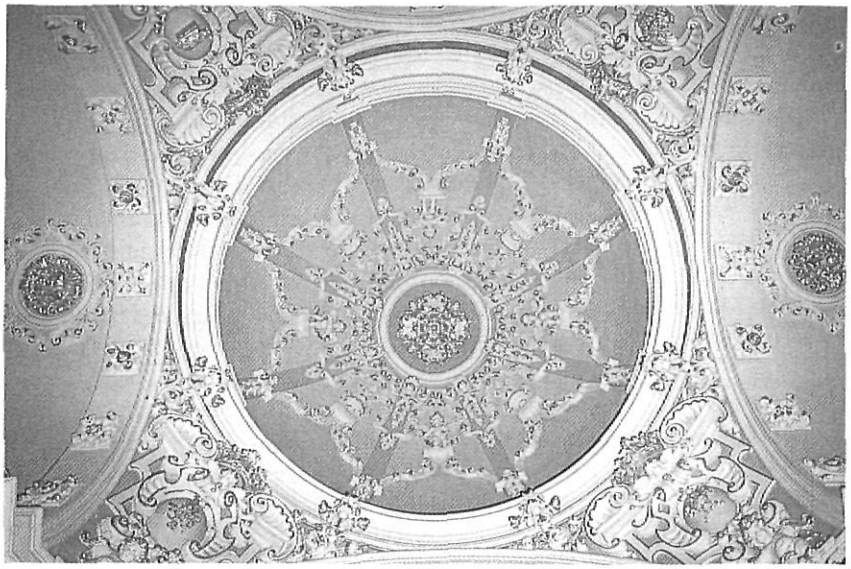

Església de la Mare de Déu de l'Assumpció, Capella de la Comunió. Pego

planta quadrada, lleugerament menys ample que la nau, pel que la transició d'un espai a l'altre es fa mitjançant un monumental arc abocinat. L'ús d'aquesta planta és prou inusual a la comarca -sols la parroquial d'Ondara la utilitza- si bé fou molt utilitzada en altres llocs, com a la Vall d'Albaida, amb un ús alternatiu a la planta de creu llatina. La portalada és semblant a la de Dénia. L'Assumpció de Dénia és un exemple més reeixit. La planta és de creu llatina; els murs que separen les capelles han estat àmpliament perforats, amb el que l'espai de les capelles, sense perdre la seva funció originària, recorda una nau lateral. Destaca a l'església la proporcionalitat de l'espai interior, de forma que, a pesar de la seva pobresa, es pot considerar de les més afortunades de la comarca. La portalada repeteix l'esquema de totes les esglésies que hem vist fins ara: la portalada-retaule, un gran mur nu, concentrant-se tota la decoració entorn a l'accés principal. Aquesta s'estructura en dos cossos, al primer la porta adintellada està flanquejada per dos pilastres toscanes que suporten un entaulament amb dentellons sota la cornisa; al segon una fornícula avenerada és flanquejada per dos pilastres, rematant el conjunt un frontó circular. La connexió entre els dos cossos es fa mitjançant dues volutes. L'església del convent franciscà de sant Antoni és molt semblant a la de l'Assumpció, si bé de proporcions menys acurades.

Al llarg del mateix segle es construeixen altres esglésies que utilitzen el frontó mixtilini, les quals ens apropen a èpoques anteriors. La resta de les característiques -portalada-retaule, planta de creu llatina, etc-, a pesar d'una major pobresa ens acosta als exemples ja vists. Es el cas de les esglésies parroquials de Sagra, Ràfol -la més interessant de totes elles-, Tormos - amb restes d'esgrafiats a la façana-, etc.

L'Ecce Homo, de Pego, que de forma temàtica s'estudia més avant, és una intervenció interessant que destaca, per la seva planta, sobre la resta

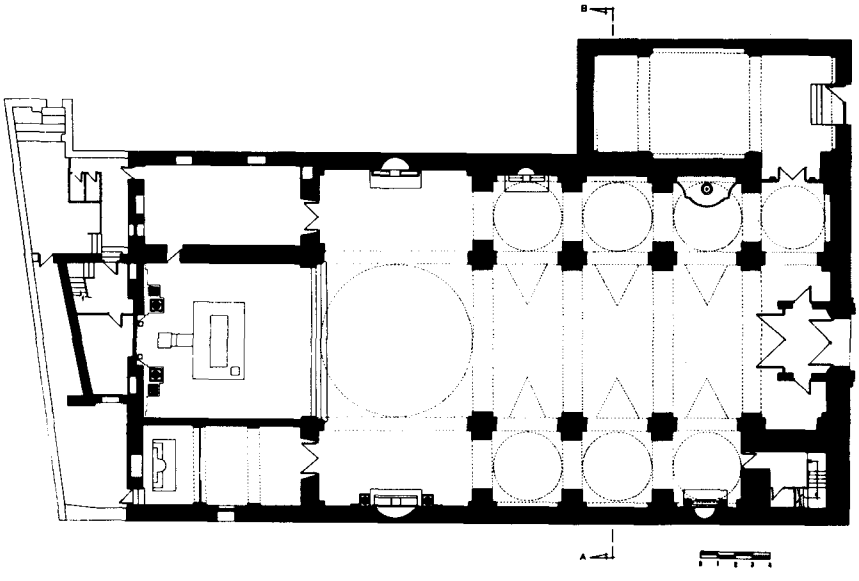

Planta de l'església de l'Assumpció. Dénia

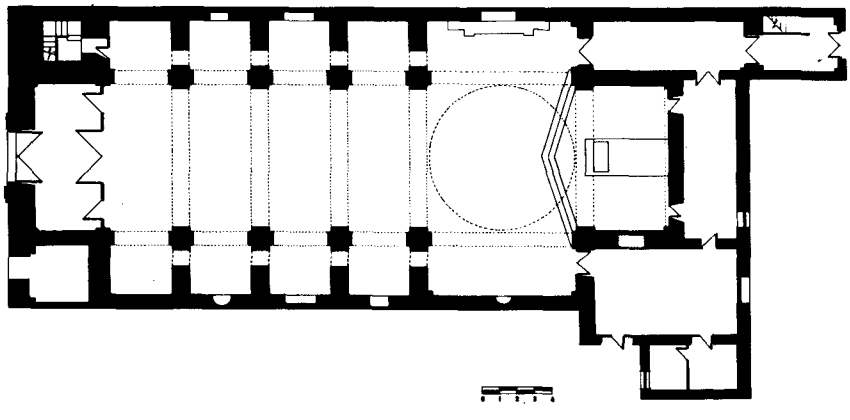

Planta de l'església de sant Antoni. Dénia

d'edificis religiosos.

Interessants són també les intervencions d'edificis existents. Destaca la capella de la Comunió de l'església parroquial de Xàbia, i l'ampliació de l'església de santa Caterina de Teulada. La capella de la Comunió de l'església de sant Bartomeu és de planta rectangular, adossada a la nau amb la mateixa direccionalitat. Presenta dues fases constructives, una a final del s. XVIII, on es construeix el perímetre i la portalada rústica d'evidents influències serlianes. A una segona fase, cap a la meitat del s. XIX es rematà i cobrí la capella; sobre la portalada es construí un pany termal cec, amb espills als carcanyols; a la façana lateral es construïren finestres termals, uns dels elements formals més definidors del neoclassicisme. L'interior, molt reformat, manca d'interés. La intervenció a l'església de santa Caterina, possiblement de finals del XVIII, és summament curiosa, quasi de manual teòric. L'ampliació, als peus de l'edifici, transformà una església uninau en una altra de creu llatina. S'eliminà

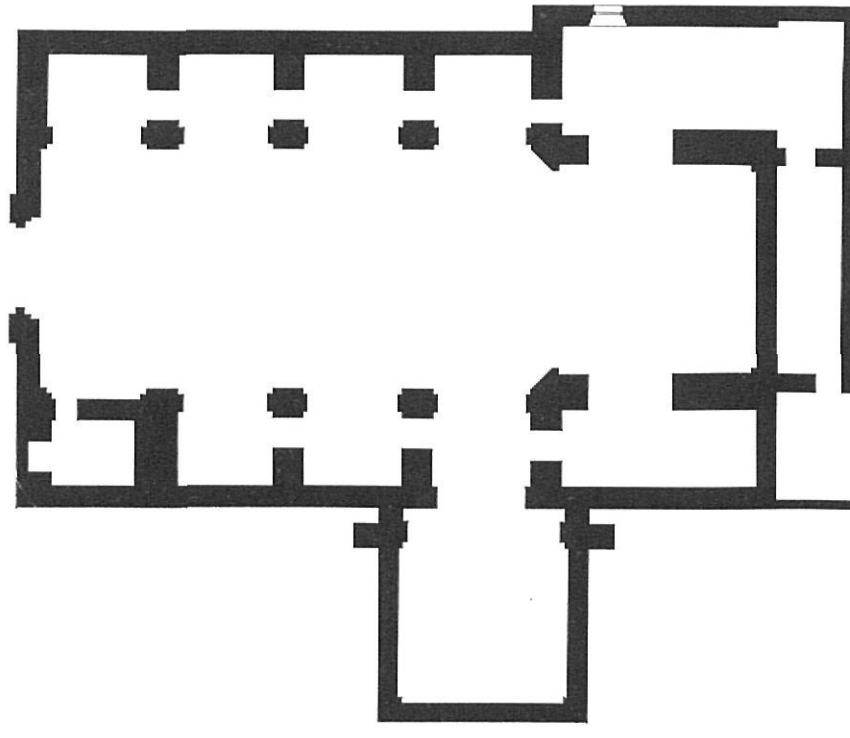

Planta de l'església d'El Verger.

Esq. Església de l'Assumpció. Dénia

Dreta. Església de santa Caterina. Teulada.

el mur de la façana principal, on era el primitiu accés, i se li afegí el transepte i el nou altar. L'antic presbiteri poligonal passà a ser els peus de l'església, on s'obrí una portada rústica semblant a la capella de la Comunió de l'església de sant Bartomeu de Xàbia.

El neoclassicisme és un corrent complex, poc coherent, amb nombroses tendències. Com a "neo" suposa la recerca d'un nou classicisme, més pur, més a prop dels orígens. Però suposa, a la volta, la fi de l'arquitectura clàssica, el tancament d'un cicle iniciat al s. XV que denominem renaixement. Es, també, l'inici de l'arquitectura moderna, l'assentament d'unes bases científiques per a la projecció arquitectònica.

La recerca dels orígens del classicisme té dos fronts: un arqueologista, potenciat pel descobriment de Pompeia i Herculano, que mesura i reprodueix els edificis antics. L'altre recerca les arrels mitjançant els tractadistes, principalment Palladio -la casa de camp paladiana, mescla de casa burgesa, amb funcions agrícoles i d'esplai, no es comprendrà o no la demanarà la societat fins al s. XIX, el que explica l'abundància d'aquestes residències dos segles després de les italianes-, o de Juan de Herrera, al cas espanyol.

El fenomen neoclàssic és encara més complex: a tot l'anterior s'uneix el desenvolupament dintre de la Il.lustració, el descobriment de cultures mortes, com la grega o l'egípcia, o fins i tot, en oposició al racionalisme de les llums, un exaltat romanticisme.

Però caldria descartar com a neoclassicisme l'arquitectura que al nostre País es dóna a finals del s. XVIII, de la qual A. Gilabert serà el màxim representant. Hauríem de parlar en aquest cas d'un barroc classicista o d'un barroc mitigat, però mai de neoclassicisme.

Part de les obres neoclàssiques ja s'estudien més endavant. Caldria destacar, a més de la capella de Sant Blai, a Pedreguer, i l'església parroquial de Xaló, la capella de la Comunió de l'església de Sant Bartomeu de Xàbia, que hem descrit més enrera. Presenta a la façana semblances formals a la façana principal de l'església de Xaló. A destacar també les nombroses cases de planta quadrada, construïdes als afores de les poblacions -potser més nombroses a Dénia i Xàbia-, de clares influències palladianes, i les cases urbanes, entre mitgeres, de composició ordenada -podríem dir-li clàssica-, producte d'arquitectes i mestres d'obres passats per l'Acadèmia de Sant Carles: bons exemples es poden veure a les poblacions de Dénia i Xàbia, i amb un aire més popular a totes les poblacions de la comarca. A destacar-hi els treballs de pedra picada calcària: caldria una major sensibilitat cap aquests edificis, darrers representants de l'arquitectura clàssica a la nostra comarca.